

Г.Ф. Андарала (Мінск, БДПУ)

Лексічныя сродкі стылізацыі ў гістарычных творах Вольгі Іпатавай.

Інтэрпрэтацыя мастацкага тэксту патрабуе ўвагі да ўсіх яго элементаў. Менавіта ў тэксце мастацкага твора рэалізуецца эстэтычная функцыя слова, а лексічныя адзінкі – гэта той матэрыял, з якога ствараецца палатно славеснай творчасці. Аднак для вырашэння розных творчых задач некаторым словам у пэўным мастацкім тэксце адводзіцца асобая роля. Гэта датычыцца твораў на гістарычную тэму, якія маюць свае выразныя адметнасці і будуюцца па асаблівых законах вобразнай і стылявой сістэм. Працуючы над такім творам, аўтар вырашае праблему архаізацыі мовы, пэўнага адыходу ад сучасных стылёвых законаў. Мадэрнізацыя твора пазбаўляе пісьменніка магчымасці ў поўнай меры перадаць каларыт эпохі. Празмерная архаізацыя мовы ператварае мастацкі твор у дакументальны, пазбаўляючы яго мастацкага вымыслу. Акрамя таго, перанасычанасць твора ўстарэлымі лексічнымі адзінкамі будзе перашкаджаць разуменню мастацкага тэксту, спасціжэнню аўтарскай задумы. Майстэрства пісьменніка заключаецца ў тым, каб захаваць пачуццё суразмернасці – стварыць моўную архаіку і наблізіць да сучаснага чытача архаічную мову мінулых часоў. І гэта дасягаецца В. Іпатавай дзякуючы ўмеламу адбору і выкарыстанню ўстарэлых слоў. Прыдатным матэрыялам для гэтага служаць архаізмы – устарэлыя назвы існуючых цяпер прадметаў, паняццяў. Хоць такія найменні і выйшлі з актыўнага ўжывання, аднак многія з іх вядомыя сучаснаму чытачу і не патрабуюць спецыяльнага тлумачэння. Маларазумелыя і незразумелыя ўстарэлыя лексічныя адзінкі аўтарка тлумачыць метадам тэкстуальнага раскрыцця значэння іх ці метадам падрадкавага каментарыя, што робіць архаізмы даступнымі для ўспрыняцця.

У гістарычных творах пісьменніцы выкарыстаны лексічныя і семантычныя архаізмы. Сярод лексічных пераважную большасць складаюць уласналексічныя архаізмы – словы, якія поўнасю ўстарэлі і выцеснены сучаснымі моўнымі адзінкамі з іншым каранем. Спынімся на некаторых з іх. Старадаўнія назвы месяцаў: *серпень* ‘жнівень’: *У канцы серпеня, калі пахла наваколле спелым жытам і калола босыя ногі прахалодная пожня, да берага прыстала вялікая лодка* [5, с.340]; *просінец* ‘студзень’: *Відаць, і яму [Змітраку] перадалася светлая настраёвасць марознага дня, поўнага свежасці некранутага, – нягледзячы на тое, што ішоў канец просінца, – снегу, маладое бушаванне крыві, даўно задуманая надзея атрымаць жаданую нявесту* [3, с.244]; *бярозозол* ‘сакавік’: *Караван той павінен адплысці ў месяцы бярозозоле, калі пачнецца на Дняпры ледаход і ў Віцячэве збярэцца з усіх гарадоў, што гандлююць з Візантыяй...*[3, с.117]; руен ‘верасень’: *“Добры руен стаіць сёлета! – думаў Усяслаў, мерна гайдаючыся ў сядле. – Добры ўраджай – значыць купцоў многа наедзе ў Полацк”* [5, с.233].

Астранамічныя і геаграфічныя найменні: *Утарыд* ‘Меркурый’: *А зоркі сапраўды ўжо ззялі ўверсе, адну з іх ён [Алекса] пазнаў адразу. Гэта была зорка Утарыд, пад якою нарадзіліся гандляры і злодзеі* [4, с.157]; *Кол-зорка* ‘Палярная зорка’: *Прама над галавой Усяслава няярка гарэла Кол-зорка – да яе прымацаваны зоркі, што перамяшчаюцца па небе, толькі яна адна не сыходзіць са свайго месца* [5, с.233]; *Чагір* ‘Венера’: *Зоры высыпалі на небе, яны былі ясныя, вялікія, а над чырвонай палоскай зары дрыжала, пералівалася самая большая – зеленаватая Чагір* [4, с.43]; *Царград* ‘Візантыя’: *...золатам свецяцца зусім новенькія, прывезеныя з Царграда кадзільніцы ...*[4, с.43]; *мора Хвалынскае* ‘Каспійскае мора’; *Чач* ‘Ташкент’: *Караван ішоў на Ургенч, міма Хівы, пакідаў убаку Чач, кіраваўся да вусця Хвалынскага мора, да былой старадаўняй сталіцы хазараў Атэль* [4, с.224].

Назвы народаў: *ляхі* ‘палякі’: *Цяпер, куды ні кінь, ляхаў панаехала, дык заціснулі так, што і Богу не паскардзішся – цэрквы на касцёлы скрозь мяняюць, а што ў тым касцёле кажуць – хіба разбярэш?* [4, с.326]; *влохі* ‘італьянцы’: *Гэта быў влох, і ён, пачуўшы гаворку па-латыні, узрадаваўся, як дзіця. Блытаючы русінскую і влошскую мовы, расказаў, што другі год жыве ў весялосці і адкрытасці, як у роднай Італіі* [3, с.280]; *рамей* ‘візантыйцы’: *– Можна, пойдзеш адзін? – усё яшчэ падазрона прагаварыў Бібо [да Мікалая]. – Ты рамей. Ці можна вам давяраць?* [4, с.57]; *германцы* ‘немцы’: *Былі ў мястэчку і тыя, хто памятаў небывалы, жорсткі разгром германцаў пад Новагародкам...*[4, с.342]; *русіны* ‘беларусы’ (назва ўсходнеславянскага насельніцтва): *Нават палякаў называе яна [каралева Бона] дзікім ...народам. Што ўжо казаць пра русінаў ...*[3, с. 256].

Назвы прадметаў быту: *святліца* ‘светлы, чысты пакой у хаце, прызначаны звычайна для прыёму гасцей’: *Цэлымі начамі, калі не бываў у святліцы княжыч, хадзіла яна [Святаслава] па святліцы, падлога якой была засцелена звярынымі шкурамі* [5, с.220]; *трапезная* ‘памяшканне, дзе адбывалася трапеза – прыём яды’: *Вечарам у трапезнай, даядаючы кавалачак смажанага шчупака, княгіня сказала як бы мімаходзь: “Што ж, вернецца – біць яе, баярскую дачку?”* [4, с.10]; *ложніца* ‘спальня’: *Яна [Бяроза] нешта ўціснула Алексу ў руку: “Падкупі варту... Ідзі прэч з горада...А я ...Я зараз вярнуся ў ложніцу. Ён спіць...”* [4, с.98]; *ложка* ‘ложак, пасцель’: *Яна [зорка] вісела якраз над узгалоўем і нетутэйшаю выглядала маладая постаць Апак, што села на ложка* [4, с.165].

Некаторыя ўласналексічныя архаізмы, уведзеныя ў кантэкст В. Іпатавай, у сучаснай беларускай літаратурнай мове выкарыстоўваюцца з мэтай надаць выказванню ўрачыстае, высокае гучанне і ў слоўніках адзначаюцца стылістычнымі паметамі ‘ўст., паэт’. У творах пісьменніцы назіраецца нярэдка адыход ад магчымага выкарыстання іх у сучаснай мове як стылістычных сродкаў. Паказальным у гэтых адносінах з’яўляецца выкарыстанне архаізма *сеча*. Лексема *сеча* ў сучаснай беларускай літаратурнай мове з’яўляецца стылістычным сінонімам да слоў *бой*, *бітва* і фіксуецца слоўнікамі з паметай ‘уст. і высок.’ [7, V, с.123]. Названая лексічная адзінка была вядома яшчэ ў мове ўсходнеславянскай пісьменнасці

для выражэння паняцця ‘бой, бітва’. Асновай для ўтварэння паслужыў, відаць, дзеяслоў **сѣчися**, які абазначаў сутыкненне двух варожых лагераў або войскаў, узброеных халодным відам зброі [1, с.51]. Шырокае ўжыванне агнястрэльнай зброі ў ваенным працэсе прывяло да змен у характары бою і да паступовай архаізацыі слова *сеча*. Характар ужывання слова *сеча* ў мове твораў В.Іпатавай не выходзіць за межы магчымага ў мове той эпохі, пра якую ідзе гаворка ў творы, не супадае з тым, што мы наглядаем у сучаснай мове. У моўнай тканіне пісьменніцы слова *сеча* выступае абсалютным сінонімам да слоў *бітва* і сустракаецца ў аўтарскай мове і мове персанажаў: *Цяпер Алекса, напраўляючы на плячах цёплае касмыллё аўчыны, думаў пра той меч, пра сечу, калі чырвоная кроў шалёна шугае ў галаву і вочы, і нешта клякоча ў грудзях – кіпучае і неўтаймоўнае ...*[4, с.23]. Параўн.: *У апошніх бітвах ужо прыкмецілі яго [Алексу] старыя воі і адабральна глядзелі, калі ішоў па двары, – малады, лёгкі, вясёлы* [4, с.23].

Імкнучыся да гістарычнай дакладнасці апавядання, пісьменніца ўводзіць у мову твораў і словы, якія захавалі ўстарэлае гукавае афармленне. Гэта лексіка – фанетычныя архаізмы, якія супадаюць па значэнні з адпаведнымі словамі сучаснай беларускай літаратурнай мовы, адрозніваюцца ад іх адной-дзвюма фанемамі. Такія архаізмы з’яўляюцца ідэальным матэрыялам для стылізацыі. З аднаго боку, аднолькавая семантыка лексіка-фанетычных архаізмаў са словамі сучаснай мовы робіць іх зразумелымі, з другога – адрозны гукавы састаў надае ім асаблівую выразнасць на фоне сучасных лексем і стварае магчымасці для гістарычнай стылізацыі: *хвартух* ‘фартух’: *Пахадзілі [пра шляхту], паглядзелі на рабочых у хвартухах, на станкі і набор літар, паслухалі пастара, які доўга і нудна гаварыў пра Рэфармацыю і асвятляў першыя друкаваныя лісты, пасля заспяшаліся на вячэру* [3, с.316]; *Полацак* ‘Полацк’: *Па Полацаку папаўзлі чуткі, што Усяслаў – князь мацнейшы за епіскапа: іменна ён выгнаў быццам бы чорта з унучкі славутага Ірвідуба* [4, с.18]; *Менск* ‘Мінск’, *Віцьбеск* ‘Віцебск’: *... паўсюдна ў славянскіх гарадах – Кіеве, Ноўгарадзе, Полацаку, Менеску, Віцьбеску – аберагаюць гасцей заморскіх суровыя законы і дагаворы* [4, с.42] і інш.

Сродкам гістарычнай стылізацыі ў творах выступаюць і семантычныя архаізмы – словы, што захаваліся да нашага часу, але ўжываюцца ў іншым значэнні. Такім архаізмам у сучаснай мове адпавядаюць актыўныя сінонімы з іншым каранем. Семантычныя архаізмы як словы ў мастацкім тэксце не засяроджваюць увагу чытача сваёй структурай, а несучаснасць іх адчуваецца ў значэнні і выдзяляецца толькі ў кантэксце, неабходным для вызначэння семантыкі слова. І гэтым яны ствараюць выразны, адчувальны архаічны каларыт. Так, напрыклад, сучаснай лексеме *год* у моўнай тканіне твораў адпавядае архаізм *рок*: *Канчалася зіма 1555 року* [3, с.271]. Слова *рок* уваходзіць у актыўны слоўнік сучаснай беларускай мовы са значэннем ‘лёт’. Для абазначэння *года* В. Іпатава выкарыстоўвае таксама слова *зіма*, якое ў старажытнай мове было мнагазначным: 1) ‘пара года’; 2) ‘год’; 3) ‘холад’ [2,

XII, с.235]. Письменніца ўводзіць гэту лексем у мову твораў як ва ўстарэлым значэнні 'год', так і ў сучасным 'пара года': *Раз за разам нешта змянялася, і ўсяго чатыры зімы назад сястра колішніх гаспадароў [Барбара Радзівіл] была каралеваю Польшчы [3, с.278]; ... калі ішло на зіму, вяртаўся [падарожны] у келлю і пісаў кнігу – летапісам звалі яе [5, с.212].* Не адмаўляецца В.Іпатава і ад сучаснага слова *год*: *Страшныя, мёртвыя гады! Нішто не ўспамінаецца з таго часу, апроч нянавісці і страху перад днём, што наступіць заўтра [5, с.208].*

Снежань у творах названы *зімнікам*: *У канцы лістапада грывнулі маразы, а ў зімніку ўжо ляжаў глыбокі снег, і Друць, скаваная холадам, ляжала між белых берагоў нерухамаю, толькі дзе-нідзе ў палонках курылася пара [5, с.337].* У сучаснай мове слова *зімнік* ужываецца ў гутарковым стылі са значэннем 'дарога, па якой ездзяць толькі зімой' [7, II с.474].

З устарэлым значэннем ужываюцца таксама актыўныя словы сучаснай мовы *хітрэц* 'архітэктар': *Хітрэц гаворыць, што трэба было б пабудаваць яшчэ адну вежу – там, на ўсходнім пагорку, дзе б'юць крыніцы, каб падчас аблогі не змог вораг пакінуць замак без вады [3, с.229]; жывот 'жыццё': *Жывот свой і скарб аддаўшы Богу, не магу я сястры сэрцам да яго прывесці... Не зачыняцца ў келлі сваёй я цябе заклікаю, а несці слова да людзей [6, с.68]* і інш.*

Такім чынам, архаізмы ў гістарычных творах В. Іпатавай знайшлі правамернае выкарыстанне, паколькі з'яўляюцца адным са сродкаў стварэння гістарычнага моўнага фону, які дапамагае пісьменніцы рэалістычна ўзнавіць карціны мінулага.

Літаратура

1. Гістарычная лексікалогія беларускай мовы / Баханькоў А.Я. і інш. Мн.: Навука і тэхніка, 1970. – 340с.
2. Гістарычны слоўнік беларускай мовы: У 18 вып. – Мн.: Навука і тэхніка, 1993. – Вып. 12 – 364с.
3. Іпатава В. Альгердава дзіда: раманы / В.Іпатава. – Мн.: "Беллітфонд", 2002. – 608с.
4. Іпатава В. За морам Хвалынскім: аповесці і апавяданні / В.Іпатава. – Мн.: Юнацтва, 1996. – 368с.
5. Іпатава В. Перакат: апавяданні / В. Іпатава. – Мн.: Мастацкая літаратура, 1984. – 248с.
6. Іпатава В. Прадслава: аповесць / В. Іпатава. – Мн.: Сталія, 2002. – 80с.
7. Глумачальны слоўнік беларускай мовы: У 5 т. – Мн.:БелСЭ, 1977-1984 – Т 1-5.